

поворот символизма к «реалистическому символизму».

1. Волошин. М. Лики творчества. Л., 1988. С.446.

***

1900-10 жылдардағы мақалалардағы бұл құбылыстардың эстетикалық ерекшелігін сараптап, заманауи еуропалық мәдениет контексіне орыс әдебиетінің жана құбы-

лыстарын енгізді. Мақалада ХХ ғасырдың басында «новый реализм» феноменін зерттеген Волошиннің критикалық мұрасы қарастырылады.

***

The article is devoted to M.A.Voloshin's investigating for phenomenon of «new realism» in literature of the beginning XX-th century. In a cycle of articles the critic has analysed esthetic features of this appearance and has entered the modern russian literature into a context of European culture.

Ж. Әбдіғанпарова

ШӘДІ ЖӘНГІРҰЛЫНЫҢ «БАЛҒАМ БАҒУР» ҚИССАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІГІ

Діни дастандар жанры өзінің тақырыптық – идеялық мазмұнында адам баласының дамуының озық, ағартушылық, адамгершілік идеяларын насихаттайтын эпикалық жанр. Қасиетті Құранға негізделген Хақ тағаланың қасиетті сөздерін ұлы оқиғалар мен байланыстырған сюжеттер Шәді шығармашылығындағы көркемдік танымға арқау болды.

«Қазақ әдебиетінің ХІХ ғасырдағы және ХХ ғасырдың бастапқы кезіндегі дамуында ислам діні тарихында Алланың құдіретін адамзат дамуының аса өзекті мәселесі ретінде жырлау үрдісі кең өрістеді. Ақындардың дидактикалық сарындағы лирикалық және эпикалық шығармаларында діни тақырыпта жырлаудың мынандай жүйесі байқалады, біріншісі – Мұхаммедке дейінгі пайғамбарларға, әулие, әнбиелерге байланысты оқиғаларды жырлау, екіншісі – Мұхаммед пайғамбарлар мен оның төрт досына (Әбу-бәкір, Омар, Оспан, Әли) байланысты сюжеттерді жырлау» [1, 133 б.]. Шәді шығармашылығында да Мұхаммед пайғамбарға дейінгі пайғамбарлардың өміріндегі болып өткен оқиғаларды жырлау үрдісі кең орын алған.

Осындай тағылымы мол, тәрбиелік мәні зор Шәді шығармаларының бірі – «Балғам Бағур» қиссасы. Бұл қисса алғаш Қазан қаласында Б.Л. Домбровский баспаханасынан 1910 жылы басылып шықты. 1915 жылы Қазандағы осы баспаханада екінші рет, 1917 жылы Ташкенттегі Ғ.Х. Ғарифжанов баспаханасында үшінші рет басылды. Бұл кітапқа түрлі қисса хикаялар енген. Біз бұл мақаламызға 1915 жылы шыққан кітапты пайдаландық.

Қиссаның негізгі идеясы – ер азаматты әзәзіл шайтанның әйел арқылы жолдан тайдыратындығы, содан сақтануды көздейді.

Сонау Адам Ата мен Хауа Анамыздан бастап осындай жағдайлар орын алып келе жатқанын Шәді қиссада нақты дәлелдермен келтірген. Мәселен, шайтан Адам Атаны жәннатта жүргенде неше түрлі әдіспен азғырады. Бірақ, Адам (ғ.с.) Алланың зікірін айтып, шайтанның азғырғанына ермеді. Одан соң Шайтан Хауа Анаға барып, Алла Тағала жеуге тиым салған бидайды алдап жегізеді. Шайтанның тілімен біреуін жеп, Адам Атаға екі бидайды алып келеді. Адам Ата бұл бидайды Алланың жеуге тиым салғанын айтқанына қарамастан «жеңіз» деп, Хауа Ана да қиылып сұрайды. «Бір жақсы пенде бұл жемісте үш қасиеттің барын айтты, – дейді. Әуелі өміріңе ешбір зиян болмас, екіншісі – Хақ ашуы болмас, үшіншісі – сол үшін жәннаттан шықпайсың», – дейді. Хауаның көңілін қимай Адам (ғ.с.) бидайдың бірін аузына салады. Сол кезде Адам Атаның үстіндегі киімдері төгіліп, Хауаның себебінен күнәһар болып, соңына жәннаттан жер бетіне түседі.

Адам Ата неше жыл жер жүзінде Алла Тағаладан кешірім сұрап жылайды. Ол жайында Қасиетті Құран Кәрімнің «Ағраф» сүресінің 23 аятында былай делінген: «Раббымыз, біз өзімізге кесір істедік. Егер Сен бізді жарылқап, мәрхамет етпесең әлбетте зиян етушілерден боламыз» [2, 153 б.].

Хақ Тағала Адам (ғ.с.) мен Хауа Ананың күнәсін ғафу етіп, рахмет қылып, көп перзент береді.

Хазірет Адам (ғ.с.) өзінен кейінгі ұрпақтарына көп насихат қалдырды. Соның бірі «Қатыныңның тілін алма», - деген.

Әуелі қатыныңның тілін алма,
Хауадан көп зияндық тиді маған.
Хауадан бір мәртебе тілін алдым
Аузыма көңілін қимай бидай салдым.

Жәннаттың нығметінен мен айрылып,
Қаншама жәбір көріп, жерде қалдым [3, 5 б.].

деп көптеген насихат айтып, Адам (ғ.с.) дүниеден өтіпті. Жақсылар бұл сөзден ғибрат алар.

Шәді өмірде болған әйелдің сөзіне еріп, құрдымға кеткен көптеген адамдарды мысалға келтіреді. Енді қиссаға үңілсек:

Сүлеймен жер жүзінде еді Мәлік,
Бір мәрте әйелінің тілін алып.
Тәж, тақ, патшалықтан айырылып,
Қырық күндей қасірет тартты қамда қалып.
Расулдың көзінің нұры Хасан,
Хақында неше түрлі хадис келді.
Қатыны дұшпанына ғашық болып,
Хасанды өлтіру үшін заһар берді.
Шамсун деп бір кісінің айтар атын,
Байлады өз қолымен оны қатын.
Кәпірдің патшасына ұстап беріп,
Жеткізді айла етіп кесапатын [3, 5-6 бб.].

Сахабаларға хадиспен де Расул айтты: «Әр істі істер болсаң, қатыныңнан сұра, егер де бір сөз айтып жол көрсетсе, ол айтқан ісін қылмай терісін қыл».

Қазақтың «Алтын басты әйелден, бақа басты еркек артық» дегені осыған саяды. Ықылым заманнан мұндай оқиғалар өмірде орын алып келеді. Топырағымызда жатқан пайғамбарымыздың сүйікті сахабасы Укаша ата жайлы ел аузындағы аңыз да біздің ойымызды нақтылай түседі.

«Укаша ибн Михсон деген арабтың қолбасшысы болады. Ол жаужүрек батыр болумен қатар арабтың өте ақылды, білгір қолбасшы екен. Оны соғысып жеңе алмасын сезген дұшпандары түрлі айла қолданады. Олар Укашаның баққұмар тоқалын азғыра бастайды. Укашаны өлтіріп, тоқалды оның орнына елді басқартуға қоямыз деп қызықтырады. Ажарына сенген топас тоқал Укашаның сыр қылып айтқан: – Тек намаз оқып бар әлемді ұмытып тұрған шақта ғана маған оқ атса – оқ өтіп, шапса – қылыш өтеді, – деген сырын дұшпандарына жеткізеді.

Укаша атаның осал жерін осылайша біліп алған дұшпандары күндіз – түні аңдып жүріп, жолбарыстай батырға намаз оқып тұрған кезде оқыстан келіп ұмтылып, оның басын шауып түсіреді» [4, 322-323 бб.].

Осылай әйелінің себебінен қанша адамдар қайғыға ұшырап, тіпті жолдан тайып, кәпір болып өмірден өткендер де болған. Шәдінің «Балғам Бағур» қиссасы да осы тақырыпқа арналған. «Балғам Бағур» қиссасында сюжеттік кезеңдер жігі айқынырақ. Алайда шығарма басындағы Адам Ата мен Хауа ананың жәннаттан қуылу оқиғасын пролог ретінде бағалауға болмайды. Егер бұл сюжет берілмесе, ол шығарманың мәнмәтіні (подтексті) болған болар еді. Ю.Б. Боров мәнмәтінің шынайы да мәні терең

әдебиетке тән екенін, ол мағынаның «су асты ағысы» сияқты құбылыс екенін және шығарма сюжетінің астарынан танылатынын айтады [5, 301 б.]. Егер қиссада бұл оқиға бейнеленбесе де, ол мәнмәтін ретінде оқырман есіне түскен болар еді. Ол шығарма құрамына енгізілгендіктен, шығарма сюжетіне параллель ретінде көрініс тапқан. Ал мұндағы сюжет экспозициясы Мұса пайғамбардың өмірінен хабар беруден басталады. Мұндағы оқиға тез шиеленіседі.

Мұса пайғамбарға Алладан – «Ардун атты шаһардың кәпірлерін тура жолға сал», – деген бұйрық келеді. Мұса Кәлим қауымына хабар беріп, кәпірлермен ұрыспаққа алты жүз мың адамнан тұратын әскерін алып сапарға шығады.

Ардунның Баркия атты патшасы мұны естіп уәзірлерімен кеңеседі. Мұса мен ұрысуға шамасы келмейтінін біліп, сол шаһарда тұратын Балғам Бағур деген шайқыға барады. Балғам Бағур Хақ зікірінен басқаға мойын бұрмайтын тақуа пенде еді. Қиссада Балғам Бағурдың бейнесі былай суреттеледі:

Үш жүз жыл қылып еді ғибадатын,
Бір күнде неше мәрте жасап дұға.
Біреуін қайтармасты Қалдыр Құда,
Көзіне жоғарыда ғаршы көрініп.
Төменнен көрінерді Тахатассара [3, 8 б.].

Патша Балғам Бағурға: «Мұсаны келмесін деп бір дұға қыл, қауымыңды дұшпандарға таптатпа», – деп өтініш айтады. Шайқы: «Мұса келсе, еш зиян болмас, баршаңды кәпірліктен дінге салады, егер пайғамбарға дұға қылсам, еш уақытта Құдай разы болмас маған», – деп патшаны қайтарады.

Патша уәзірлерімен ойласып, айлаға көшеді. Алтыннан нақышталып, жан – жағы маржанмен тізбектелген бесік жасап, Балғамның әйеліне әкеледі де, оған мынадай арыз айтады: «Балғам Бағурға бір мәрте Мұсаны келмесін деп дұға жасатыңыз», – дейді. Алтын бесікке әйелдің көңілі кетіп, айтқандарын қабыл алып, оларды қайтарады.

Әйелі Балғам Бағурдың ғибадатханасына әйелі келіп, күйеуіне ерекше құрмет қылып, әр түрлі сөз айтып, ақыры шайқының көңілін өзіне қаратып, Мұсаны дұға қылып қайтарыңыз. Бұл жерге келмесін. Мүсәпір, жетімдердің тілегі үшін сіздің қылған дұғаңыздан күнә болмас», – дейді.

Балғам Бағур: «Мұса Калим – Хақ пайғамбар. Хақында қылған дұғам қабыл болмас», – дейді. Шайқы қанша айтқанымен әйелі де қиылып отырып алады. Сөйтіп, әйелінің көңілін қимай, Аллаға екі рекағат намаз оқып, сәждеге басын салып, дұға қылады. Сол заман дұғасы қабыл болады. Балғамның осы дұғасының кесірінен

Мұса Кәлим көп азап шегеді. Алты жүз мың әскері мен Тия деген бір бұлақтың басына келіп қонады. Бұл жердің жан – жағы сусыз еді. Таңертең су көтеріп кешке дейін тынбай жүріп, бір жерге барып қонады. Таңертең ертемен бұлар тұрып назар салып қараса Тияда тұр екен. Адасып жаңылыспен келіппіз деп, тағы да суын көтеріп жүріп кетті. Бір жерге кеш болған соң барып қонады. Таңертең назар салып қараса тағы да ілгері көшіп кеткен Тияда тұр екен. Қаншама ат, тауарлар жолда қалып, қырылып, сусыздықтан есепсіз көп адамдар өліп кетеді.

Осылай қысы – жазы тынбай көшіп, сол ортада қырық жыл өтеді. Мұсаның көңілін қайғы басып, бір күні Тұр тауында дұға қылады.

Мұса айтты: – Ей, Құдай Хакими Кул,
Іс емес өз тұсымнан айлаған бұл.
Ардунның шаһарының кәпірлерін,
Деп едің «Дін үйретіп, мұсылман қыл».
Шыға алмай бір Тияда қырық жыл қалып,
Көп қауымым әлек болды ашып барып.
Егер де айтқан әмірің бекер болса,
Мысырда отырайын қайтып барып [3, 16 б.].

Алла айтты: «Мұса тыңда, көңіліңді дәрғаһымнан қапа қылма, Ардунда бір адамның дұға қылып, жібермей сәрсек етіп қойды мұнда», – дейді. Мұса Құдайдан Балғамды иманынан ажырат деп сұрайды. Осы тұс шығарманың шарықтау шегі болып табылады.

Мұсаға Алла Тағала: «Дұғанды қабыл еттім, бірақ Балғам Бағур бар ықыласымен үш жүз жыл маған көп құлшылық қылып еді, оны да құр қойсам әділетті болмайды. Алдына Балғам келгенінде, бұл істерден хабардар қыл. Балғамның дұғасының кесірінен дін иманын жойдым, ілгергі жасаған ғибадаттары үшін оның бұл дүниеде үш дұғасын қабыл еттім», – дейді. Мұса пайғамбар қауымына Хақ бұйрығын айтып, Ардун шаһарына жол тартады.

Ардунның кәпірлері Балғамды алып, Мұса Кәлимді қарсы алады. Мұса оған Хақ бұйрығын жеткізеді.

Балғам Бағур мұны естіп, қатты қайғырады. Ардунның кәпірлерінің бәрі дінге кіреді. Балғам қатты қайғыланады. Мұны естіген әйелі: «Хақ бұйрығы осылай болса, өкініп өзгерте алмас ешкім мұны. Енді қалған уақытымызды қуанышпен, ойнап – күліп өткізейік. Дұғаныздың бірін маған беріңіз, Құдай жүзімді бәрінен артық етсін, бетімдегі кәрілікті кетіріп, жастық шағым қайта келсін», – дейді.

Балғам бұған келіспей ендігі өмірімді ақыреттегі жағдайымды ойлап, құлшылықпен өткізейін, – дейді. Бірақ топас әйелі де көп өтініп қоймаған соң ақыры мүддағасын қабыл етіп, «Қатынымды сұлу қыл», – деп дұға қылады.

Балғамның дұғасы қабыл болып, әйелі жасарып кетеді. Ақын әйелдің ажарын қиссада былай суреттейді:

Жүздері күн сияқты шұғыла беріп,
Жарық боп үйдің іші нұрға толды.
Қатында қуанды шектен асып,
Қайғысыз ойнап күлді көңілі тасып [3, 22 б.].

Ал бойынан иманы кеткен Балғамның жүзін былай бейнелейді:

Балғамның кәпірлігі белгі берді,
Жүзінен мұсылмандық реңі қашып.
Жүзінде кәпірліктің болды әсері,
Қарайып денесінің кетті бәрі [3, 22 б.].

Адам баласының бойынан негізгі қуаты кетсе адамның реңі құритыны белгілі. Шәкәрім Құдайбердіұлының: «Дене–жан нұрлы болса жөнделмек», – деп айтқаны қисынға келеді. Қазақтың жылы шырайлы адамды көрсе, «иман жүзді екен», – дейтіні осыдан шықса керек.

Жүзінен нұры тайған Балғамға қатынының көңілі толмай, оны тастап, көшеге шығып, әркіммен ойнап – күліп кетеді. Балғам мұны көріп, одан сайын қапаланып, Құдайға әйелінің бейнесін итке айналдыр, – деп дұға тілейді. Дұғасы қабыл болып, әйелі иттің сипатына енеді. Ардунның адамдары мұны көріп, кейбірі күліп, кейбіреулері сөгеді. Жас балалар артынан қуып, тас кесекпен ұрады. Әйелдің аянышты хәлін көріп, балалары мен Ардунның адамдары жандары ашып, Балғамға:

– «Өтінген тілегіміз бұл, бір мәрте дұға қып өзінің бейнесіне келтір», – деп адамдар бір жақтан, балалары бір жағынан өтініп жылайды. Балғам лаж жоқ өтініштерін қабылдап: «Әйелді суретіне қайта келтір», – деп дұға жасайды. Әйелі бұрынғы қалпына келеді.

Балғам Бағур осылай әйелінің себебінен соңғы үш дұғасынан да айрылады.

Айрылды дұғасынан Балғам залым,
Өзінің надандығы ұрды жанын.
Құдайдың Құдіретімен аз заманда,
Айналды доңыздыққа суреті онын.
Қызметін үш жүз жылдық бәр хәм беріп,
Ақыры доңыз сипат кетті өліп, – [3, 25 б.]

деп, Шәді қиссаны қорытындылайды. Ақын қисса арқылы Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) – ның «Әйелге сырыңды ашпа», – деген өсиетін ескертіп, соны насихаттайды.

«Балғам Бағур» қиссасының сюжеттік желісі толыққанды болғанымен, көлемі шағын. Барлық оқиға жедел баяндалады. Егер мұндағы әрбір эпизод кеңейтіле жырланса, поэма сюжеті көптізбекті болар еді. Балғамның басынан өткен оқиға мен Мұсаның басынан кешкендерінің қатар берілуінен осыны байқаймыз. Алайда мұндағы оқиғалар кең түрде суреттелмеген. Шәдінің «Балғам Бағур» қиссасындағы сюжет

түрлі дәуірдегі оқырмандар талғамына сай келетіні күмәнсіз. Ю.Б. Боров Аристотельдің сюжеттің бір сызықты болу керек деген пікіріне және «қаһармандар тағдырындағы өзгеріс бақытсыздықтан бақыттылыққа қарай емес, керісінше, бақыттылықтан бақытсыздыққа қарай жүріп отыруы керек, олардың себебі тағдырдан деп емес, оның тарапынан жіберілген үлкен бір кемшіліктен деп көрсетілуі керек, ол адамның өзі біз сипаттаған сияқты немесе одан да артық, бірақ кем емес түрде болуы керек», - деген сөзіне тоқталады [5, 440 б.]. Бұл көзқарас сюжеттің әсерлілігінің басты кілті ретінде айтылған. Аталмыш қисса осы талапқа жасалған. Балғамның басынан өткен жағдайды адам баласына ғибрат қылады. Шығарма дидактикалық негізде жазылған. Ақыл, үлгі-өсиет ғибрат сөз айтатын адамдар көп. Мәселе өз насихатын қалай жеткізуде. Біреулер өлең, терме, толғаумен жеткізсе, базбіреулер нақыл сөздері арқылы жеткізеді, үшіншісі – дастандары арқылы жеткізеді. Шәді осы аталғандардың үшіншісіне жатады. Ақын үлкен кітаптардан оқығандарын, көрген – білгендерін, көңілге түйгендерін осындай ғибратты шығармалары арқылы танытып, білген үстіне білдіруге тырысады. Тек құрғақ насихатқа бармай, өмірде болған, тамыры терең ауыз әдебиетінен, қала берді Шығыстың классикалық әдебиетінен жалықпай үйреніп, білімін шыңдады. Осындай жас ұрпаққа берері мол, тағылымды шығармалар қай ұрпақ буынының оқырманын да қызықтыра білері анық.

Мұнда да Балғамның трагедияға ұрындырған қателігі шайтанның азғыруынан екені астарлы түрде беріледі. Алайда автор ол жөнінде тіс жарып ешнәрсе айтпайды. Бірақ сюжеттік параллель ретінде берілген Адам Ата мен Хауа Ана оқиғасынан осы сыр аңғарылады. Адам Атаның жәннаттан қуылуына Хауа Ана себеп болса, Хауа Ананың қателігінің себебі шайтанның азғыруынан болатын. Жалпы ислам дінінде өмірдің ең күрделі деген мәселелеріне де толыққанды жауап беріледі, ең күрмеуі қиын түйіндердің де шешімі табылады. «Балғам Ба-

ғурда» осындай қиын сұрақтар шешімін тапқан. Бірақ бұл шешім оқырманды терең ойланудан азат етпейді. Өмірлік құбылыстардың мәніне одан сайын терең бойлатады. Қандай терең білім, рухани және материалдық күш иесі болса да ешкімнің қателеспеуіне кепілдік жоқ екендігі, одан әрдайым сақтанып жүру қажеттігі оқырманды жаңа бір таным көкжиегіне жетелейді.

Бұл екі шығарманың да эпсаналық сипаты басым. Олай деуімізге: «...Эпсана-хикаяттың мақсаты – баяғыда болған, немесе болды деген бір керемет оқиғаны, іс-әрекетті, немесе жағдайды көркемдей баяндау арқылы тыңдаушыға ғибрат беру. Мұнда бас кейіпкерлер дәріптеле суреттеледі, ол жай елден асқан ерекше жан емес, әулие ретінде бейнеленеді. Сондықтан бұл жанрға кіретін шығармалардағы кейіпкерлер көркем бейне деңгейінде көрінеді. Эпсана-хикаят осы кейіпкерлерден үлгі алуға шақырады», – [6, 154 б.] деген ғалым С. Қасқабасовтың пікірі негіз бола алады. Өйткені ақын Барсиса мен Балғам Бағурдың басынан өткен жағдайдан оқырманның ғибрат алуын көксейді.

Түйіндеп айтарымыз – осындай ғибратты шығармалар адамзаттың тот баспас асыл қасиеттерін сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа қызмет ете берері хақ.

1. Қансейітова Э. Діни дастандардағы тарихи шындық және көркемдік уақыт. (XIX ғасыр және XX ғасырдың бас кезі): филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2005. – 146 б.

2. Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі. / Ауд. Халифа Алтай. - Медине, 1991. – 547 б.

3. Жиһангерұғлы Шәді төре. Қисса-и Балғам Бағур. – Қазан: Домбровский, 1915. – 46 б.

4. Тәбірзұлы С. Созақ өңірі. – Алматы: Дәуір, 2007. – 432 б.

5. Боров Ю.Б. Эстетика. Теория литературы / Энциклопедический словарь терминов. – М.: ООО Издательства Астрель, 2003. – С. 575.

6. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Жазушы, 1984. – 260 б.

***

В настоящей статье анализируются художественные особенности киссы «Балғам Бағур» Шади Жангирулы.

***

This article analyses with the artistic peculiarity of hissa «Balgam Bagur» by Shadi Zhangiruli.